

"Af sandflugt ruineret"

En miljøkrise i Thy i 16- og 1700-tallet
Knud Holch Andersen

I Historisk Årbog 1993 behandlede David Liversage sandflugtens og klittens forhistorie. Følgende artikel vil fortsætte linjen ind i 1600- og 1700-tallet, hvor den truende sandflugt har sat sig tydelige spor i kildematerialet. Desuden vil artiklen beskæftige sig med de første forsøg på at bekæmpe sandflugten.

Den 25. april 1680 fik det beskedne og noget hengemte Thisted fornemt besøg, idet herrerne Otto Skeel til Birkelse, Mathias Foss til Hvidstedgård og Thøger Lassen til Rødslet havde sat hinanden stævne i købstaden. De udgjorde intet mindre end en kongelig kommission, nedsat af Chr. V lille juledag 1679. Udnævnelsen var ledsaget af følgende begrundelse:

"Efterdi vi kommer i erfaring, hvorledes sandflugten omkring ved strandsiderne på vesterkanten i vort land Nørrejylland på nogle års tid således skal have taget overhånd, at fast hele sogne og bymarker med tilliggende ejendom deraf ganske skal være bleven ruinerede og ødelagte, hvorudover mærkelig nedgang udi vore intrader skal forårsages, så er det vor allernådigste vilje og befaling, at I med allerforderligste på åstederne begiver og der i amtmandens eller amtskriverens overværelse grangivelig syner og besigtiger; hvorvidt I befinder af sandet at være ødelagt og fordærvet, og jorden ej til nogen sæd eller avl skulle kunne bruges (...)"

Efter endt synsforretning begav de tre herrer sig til Ålborg, hvor de under mere civiliserede forhold i løbet af juni måned udarbejdede en samlet rapport til majestæten.

I kraft af denne næsten 300 år gamle beretning er det muligt at vandre i de fornemme herrers fodspor. De indledte besigtigelsen i Agger og fulgte kystlinjen helt op til Hjørdemål.

Det var et mistrøstigt landskab, der åbenbarede sig for dem: *"af sandflugt ruineret, nogle få stakket agre ved Thyborøn og Sønder Aalum undtagen. Derforuden fattes engbund og ildebrand (...)"*, hed det om Agger sogn. I Lodbjerg lå sandet i store dynger omkring kirken. Skovsted by, der i matriklen var sat til 29 tdr. hartkorn, blev nedsat til 3 tdr. Der var kun to ejendomme tilbage.

Sådan fortsatte det, og i alle sogne blev der foretaget kraftige reduktioner i hartkornsansættelsen. I Tvorup sogn blev 21 ejendomme nedsat fra 114 til 65 tdr. hartkorn, og længere mod Nord i Nors sogn måtte 51 ejendomme nedsættes fra 339 til 161 tdr. hartkorn.

Kongen havde ønsket en opgørelse af, hvor meget tidligere landbrugsjord, der var ødelagt af sandflugt. Det kunne man forlange ved et skrivebord på Slotsholmen; konfronteret med virkeligheden måtte kommissionærerne nøjes med at takserer den jord, der endnu var brugbar *"formedelst man for sammenføjet sand og klitbakker ikke kunne se, hvorvidt ager, jord eller eng har været"*.

I en samlet beregning anslår H. Støvring-Jensen i artiklen "Sandflugten i Thy 1660 til 1800" (Historisk Årbog 1956/58 s. 224), at kommissionens hartkornsned sættelser omfattede 16% af den samlede

mængde hartkorn i de tre herreder i Thy; men i Hillerslev Herred taget for sig var nedsættelsen helt oppe på 30%.

Videnskabernes selskabs kort over Thy. Kort og Matrikelstyrelsen (A 13-94).

"Mærkelig nedgang udi vore intrader" stod der i kommissoriet. Og her er vi nok ved sagens kerne, set fra kongemagtens synspunkt.

Interessen for det thylandske landbrug har næppe udelukkende været dikteret af landsfaderlig omsorg for den ramte almue. Initiativet skal nok først og fremmest ses i lyset af, at man i rentekammeret - datidens finansministerium - kunne konstatere en mærkelig nedgang i skatteindtægterne fra Thy. I de foregående år havde der været en bred folkelig bevægelse i Thy for at få nedsat sandflugtsramte ejendommers hartkornstakster, og det var den vigtigste del af datidens beskatning på landbruget.

Der var mulighed for en sådan nedsættelse, når synsmænd, udnævnt af herredstinget, afgav kendelse i form af et tingsvidne, der anbefalede en nedsættelse. I følge Støvring-Nielsens udregninger omfattede disse nedsættelser i løbet af 1670'erne omkring 18% af det samlede hartkorn i Thy.

I rentekammeret har man formentlig været interesseret i at få gennemført en nøjere undersøgelse af, om det virkelig kunne være rigtigt, at det stod så galt til. De tre kommissionærer takserede som nævnt reduktionen lidt lavere - 16% - men de har på den anden side ikke kunnet rokke ved helhedsindtrykket af sandflugtens virkninger for landbruget i Thy. Omsat i arealberetning svarer den fragåede hartkornsmængde til ca. 30.000 tdr. land.

Sandflugt - et sammensat fænomen

Der kan tænkes flere årsager til, at sandflugten fik karakter af en lokal miljøkatastrofe. Vinden er som transportmiddel den afgørende faktor i processen, og der har formentlig været tale om perioder med voldsomme storme, der har revet de op til 20 meter høje klitter i forstrandslandskabet op, og sat de store sandmasser i bevægelse mod øst som vandrekliitter. Denne sandflugt kan være blevet forstærket af, at bønderne i stigende grad lod kreaturerne græsse i den yderste klit og dermed ødelægge den naturlige bevoksning, der kunne holde på sandet under stormvejr. I hvert fald klager kongemagten helt fra Chr. IIIs tid over denne udnyttelse af klitten, og der blev udstedt forbud, forbundet med strenge straffe.

Sandflugtskatastrofen kan imidlertid også betragtes i et langt mere kulturbetinget lys. I Thy talte man ofte om "jordknog" i stedet for, og det ord er i virkeligheden en mere præcis betegnelse for, hvad der foregik.

Det er karakteristisk for Thy, at et sandet sletteland strækker sig i en dybde af ca. 5 km. bag forstrandens klitter. Det er hævet havbund fra det såkaldte Stenalderhav. I kraft af et tyndt morænelag har dette område været kultiveret i mange århundreder, men det var også meget sårbart, hvis dyrkningspresset blev for stort. Sandflugten eller jordknogen kræver - udover blæst - store vegetationsløse flader. Det har der været i form af nypløjet jord, nytilsåede marker og brakmarker. Den helt store "synder" i denne sammenhæng har sandsynligvis været den meget omfattende brug af tørveskræling, der kunne blotlægge vidtstrakte arealer. Tørvene blev - i det træfattede Thy - brugt til brændsel, men også til iblanding i gødning, til husbyggeri og meget andet.

Endelig skal sandflugtskatastrofen ses i sammenhæng med vandløbenes tilstand. Grundvandspejlet er ret højt i slettelandet bag stranden, og samtidig vil sandflugten tilstoppe en række vandløb. Resultatet bliver en ødelæggelse af dyrkningsmuligheden.

Omvendt har de meget store søer i området ydet en form for beskyttelse, idet de simpelthen har været i stand til at modtage enorme mængder af sand og jord og derved hindre ødelæggelse af de bagved liggende områder.

Efterretninger om Sandflugt

Kongemagtens bekymring for sandflugten var af gammel dato. Som nævnt havde Chr. III allerede i 1539 udstedt forbud mod "at drage og slå halm og tag, så at sandet derudover drives på landet og fordærver megen jord, ager og eng (...)". Forbudet gjaldt hele vestkysten. Bøden blev sat til 40 mark, et betragteligt beløb.

Forordningen og straffen blev yderligere skærpet af efterfølgere og indgår i Danske Lov fra 1683. Her er straffen som ved tyveri. Sandflugten som økologisk problem var erkendt i det fjerne København, og Chr. III havde endda en hel lille forklaringsmodel indbygget i sin forordning. Men det er meget tvivlsomt, om centralmagten har haft ressourcer til at handle effektivt på det lokale plan, både når det gælder sandflugt, og når det gælder de fleste andre af bondesamfundets problemer.

Hvad Thy angår, er én af de ældste skriftlige manifestationer et kongebrev fra 1593 - under drengekongen Chr. IV - der bestemte, at krongodset under Ørum len skulle omvurderes, da meget var ødelagt af sand.

Fra 1625 kendes et antal præsteindberetninger, hvoraf det fremgår, at kronens bønder i Nørhå, Hansted, Ræhr og Østerild sogne har fået afslag i skyld og landgilde på grund af sandflugt. For kongemagten var der tale om en balancegang mellem at fastholde en vis beskatning og samtidig undgå, at der opstod ødegårde. For så var skatteindtægten jo helt forsvundet.

Udviklingen kulminerede med de omtalte og veldokumenterede hartkornsnedstættelser i 1670'erne og den kongelige kommissions virksomhed i 1680. Derefter har der tilsyneladende været ro om sagen i forholdet mellem lokalsamfund og centralmyndighed.

I perioden 1730-50 blev der så gennemført yderligere en række hartkornsnedstættelser; det gjaldt bl.a. 23 ejendomme i Tvorup og Vang sogne. Sandflugtskatastrofen fik sin effektfulde og ganske symbolske afslutning med nedlæggelsen af Tvorup Kirke i 1774.

Vang-bøndernes reaktion på sandflugten

Den mest omfattende moderne undersøgelse af et bondesamfunds reaktion på sandflugten er foretaget af "den store gamle mand" i den thylandske lokalhistorie, Torsten Balle. Undersøgelsen er publiceret i to store artikler i Historisk Årbog 1962 og 1964. Han har valgt at fokusere på bebyggelsen i Vang sogn, og som hovedkilde har han benyttet markbogen fra 1683, der tjente som forarbejde til matriklen af 1688. Her er både beskrivelser af de af gårdene og deres beboere, samt angivelse af de enkelte agre og deres bonitet. Torsten Balle har på det grundlag identificeret og stedfæstet et antal ejendomme, beliggende i klitten udenfor Vang by med henblik på at følge deres skæbne frem til 1800.

Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort: den nyanlagte bebyggelse Vangs Huse eller Vangså.

Det er Torsten Balles opfattelse, at de gængse kilder til oplysning om sandflugt, f. eks. præsteindberetningerne og tingsvidnerne, skal tages med et gran salt. Ud fra en nøgtern, kritisk betragtning handler de hændervridende dokumenter jo om at opnå ganske bestemte fordele i form af skattnedsættelse. Det overraskende er, at en god portion af klitboerne var ganske holdne folk. Det kan ikke mindst ansættelser af kvægskat og ildstedskat dokumentere.

Balle konkluderer i sin undersøgelse, at disse klitboere har lært at leve med sandflugten. Muligvis har der tilmed været tale om nyanlæggelse af et antal små brug i 1580'erne.

Ved sammenligning med udskiftningsdokumenter kan han samtidig påvise, at marker, der var plaget af sandflugt i 1683, stadig var i drift omkring 1800. Den sædvanlige "jordknog" kunne man mestre og overleve på jorden. Men var der tale om store vandrekliitter på march mod øst, blev agerlandet til ørken.

Til gengæld var datidens ejendomme bygget, så de kunne pilles ned og genopføres et nyt sted med genbrug af først og fremmest det kostbare tømmer. Det kan påvises, at en del af ejendommene er blevet flyttet gennem det halvandet århundrede, Balle har iagttaget. Bevægelsen har haft dobbelt karakter: gårdene flyttede indad i landet og husene flyttede udad mod havet. Husmændene, der erhvervsmæssigt havde flere strenge at spille på, lod sig ikke slå ud af sandflugten, men blev i højere grad end tidligere fiskerbønder.

Resultatet af denne proces blev udflytterbyen "Vangs Huse" eller "Vangså", der fra begyndelsen af 1700-tallet blev den almindelige betegnelse; omkring år 1900 bestod byen af 34 gårde og huse.

Man kan naturligvis ikke generalisere ud fra Torsten Balles punktundersøgelse, men den rokker på en inspirerende måde ved det traditionelle billede af sandflugten som en voldsom naturkraft, der drev alt levende på flugt.

Samtidig vidner den om en bondebefolkning, der tilpassede sig de givne vilkår og etablerede en ny balance med den natur, man var afhængig af. Man fik det bedst mulige ud af de givne kår; men kunne man slippe billigere i skat, var det naturligvis ikke nogen skade til!

Kampen mod sandflugten - en amtsopgave

Chr. III's forordning mod ødelæggelse af klitbeplantningen viser, at allerede i 1500-tallet var sandflugtsbekæmpelse erkendt som en statsopgave. Der kom imidlertid til at gå mere end 250 år, før der blev sat effektiv handling bag denne forpligtelse.

Pionerindsatsen i kampen mod sandflugten var Johan Ulrich Røhls beplantning af Tisvilde Hegn i Nordsjælland i 1730'erne. Samme Røhl var imidlertid af den opfattelse, at en tilsvarende indsats i Vestjylland var umulig.

Christiansgave i Thisted – et biprodukt af sandflugtsbekæmpelsen. Den oprindelige planteskole blev byens smukke anlæg.

Først et halvt århundrede senere - 1779 - skred statsmagten til handling mod sandflugten i Thy. Amtmand Hauch fik ordre til for det første at gennemføre en udskiftning i sandflugtområderne, så de enkelte gårde blev direkte ansvarlige for jordlodderne. For det andet skulle han sætte en beplantning med klittag i værk; og endelig

skulle amtmanden ansætte klitfogeder til at holde opsyn med arbejdet.

Dette reskript var tænkt som en art forsøgslovgivning, og i 1792 vurderede man resultaterne som så gode, at det blev fulgt op af en generel lov for alle vestjyske amter om bekæmpelse af sandflugt. Det videnskabelige grundlag for beplantningen blev leveret af botanikeren E. Wiborg, der i 1788 udsendte en grundlæggende lærebog i klitbeplantning. Arbejdskraften skulle leveres af de berørte sognes bønder, der skulle møde op med såvel mænd som vogne. Der blev altså tale om en form for offentligt hoveri i lighed med det, der dannede grundlag for de store vejanlæg i Thy et par årtier senere. Udgifterne blev i begyndelsen dækket af den kongelige kasse, men overgik fra 1806 til amtets eget skattegrundlag, den såkaldte "repartitionsfond".

Der har utvivlsomt været store problemer med at få hele denne storstilede kampagne til at fungere i praksis. Ikke mindst har det været svært at overtale bønderne til en aktiv medvirken og samtidig sikre en så effektiv organisation, at de ikke oplevede det hele som spild af tid.

Fra år 1800 kom der for alvor skub i klitbeplantningen. På det tidspunkt blev forhenværende amtsforvalter Lauritz Thagaard udnævnt til sandflugtkommissær. Han forstod at tilrettelægge arbejdet på en måde, som bønderne kunne acceptere. Han virkede i embedet til 1813. Arbejdet foregik efter Wiborgs lærebog, og der blev plantet i pløjede furer. Samtidig indførte han forskellige arbejdsbesparende redskaber og ansatte dygtige, tillidsskabende bønder som klitfogeder. Blandt hans fortjenester er også introduktionen af kartofflen som en pioner-afgrøde i den genetablerede landbrugsjord.

Mindre held havde Thagaard med at anlægge klitplantager. Inspireret af amtmand Faye, der havde erfaring med træbeplantning fra sit tidligere virke på Falster, blev der gjort flere forsøg på at anlægge små klitplantager, bl.a. i Tvorup. Rester af denne pionerbeplantning kan endnu iagttages, men i samtiden blev forsøgene vurderet som mislykkede. Mere held havde Thagaard med den planteskole, han anlagde tæt ved Thisted for at få træer til udplantning. Det blev til byens smukke anlæg, Christiansgave.

Først ved midten af 1800-tallet lykkedes det at få rejst den første egentlige klitplantage. Så gik det stærkt, og ved år 1900 havde en betydelig del af de gamle sandflugtarealer fået den skovklædte karakter, der er så karakteristisk for det Thy, vi kender i dag.

Et lokalhistorisk forskningsfelt

Ovenstående fremstilling er ikke et resultat af selvstændig forskning. Som litteraturlisten kan vise, har den karakter af en opsamling og en præsentation af de undersøgelser, der tidligere er foretaget på området. Emnet er langt fra udtømt, tværtimod. Det ligger faktisk og venter på en moderne lokalhistorisk indsats. Historieforskning bør finde sig i et stadigt spændingsforhold til nutiden, og historieskriveren er i en uafsluttet dialog med sin samtid. Sandflugten er et stærkt historisk eksempel på, hvordan balancen mellem natur og menneskekultur kan forrykkes. Derfor vil vi med nutidens erfaringer være i stand til at stille helt nye og provokerende spørgsmål til den gamle historie fra 16-1700-tallet. En del af kildematerialet er

måske ikke helt let tilgængeligt, men det ligger og venter på at blive brugt.

Samtidig giver historien om sandflugtens bekæmpelse et væsentligt indblik i, hvordan statsmagten for ca. 200 år siden for alvor begyndte at etablere sin magt i fjerne hjørner af riget som Thy. Det er dermed historien om, hvordan Danmark blev en enhedsstat, og den historie må også være relevant i en tid, hvor magten samler sig helt andre steder.

Lad os komme i gang med en udforskning af sandflugtens historie!

LITTERATUR:

Balle, Torsten: Vang Klit, sandflugts- og bebyggelsehistorie, Historisk Årbog for Thisted Amt, bd. 16, 1962-64.

Esmarch: Historisk efterretning om sandflugten i Nørrejylland, 1817.

Friis, Palle: Sandflugt. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, XV, 37-38, 1970.

Fuglsang, Anton: Bidrag til sandflugtens historie, Jyske Samlinger, 5.rk. 7.bd., 1947-49.

Graugaard, Esben: Om at avle kartofler i de thylandske sandklitter, Historisk Årbog for Thy, 1991.

Hansen, Viggo: Sandflugten i Thy og dens indvirkning på kulturlandskabet, Geografisk Tidsskrift, 1956-57.

Jensen, S.P.: Agrarøkologi og landbrugsudvikling, Bol og By, hefte 2, 1987.

Kjærgard, Thorkild: Den danske revolution, 1991, og forskningsdebat i Fortid og Nutid, 1992, hefte 1.

Liversage, David: Sandflugten og klittens forhistorie, Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred, 1993.

Sandflugt, dyrkning og bebyggelse i Limfjordsområdet, Limfjordsprojektet, rapport nr. 7, Moesgaard, 1994.

Sortfeldt, S. C.: Om flyvesandets ødelæggelser i Thy, Historisk Årbog for Thisted Amt, 1919-23.

Steensberg, Axel: Natur og landskab i Dagligliv i Danmark 1620-1720, 1969.

Stovring-Nielsen, H: Sandflugten i Thy 1660-1800, Historisk Årbog for Thisted Amt, 1956-58.

(Kilde: Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred 1994, side 85-92).